

ความเป็นผู้นำของนายอานันท์ ปันยารชุน¹

A Case Study of Leadership Model: Anand Panyarachun

พริยา มหาภคิตติคุณ²

บทคัดย่อ

บทความนี้ศึกษาความเป็นผู้นำของนายอานันท์ ปันยารชุน นายกรัฐมนตรีคนที่ 18 ของไทย โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ ศึกษาจากเอกสารและสื่อวีดิทัศน์ พิจารณาจากความเป็นผู้นำที่มีวิสัยทัศน์ ยุทธศาสตร์ และแนวทางการบริหารที่มีลักษณะเฉพาะตน การศึกษาพบว่า นายอานันท์ ปันยารชุน มีความเป็นผู้นำในแบบของตน เป็นผู้เริ่มใช้แนวคิด “ธรรมาภิบาล” ในการบริหารประเทศ จึงมีความชอบธรรมทางการเมืองทั้งที่มีได้เข้าสู่ตำแหน่งตามแนวทางประชาธิปไตย การยึดมั่นในหลักการและวิธีการทำงานอย่างโปร่งใส ตรวจสอบได้ ทำให้สามารถแก้ไขปัญหา ริเริ่มและผลักดันนโยบายให้บรรลุผลตามเป้าหมายที่กำหนด นายอานันท์ ปันยารชุน จึงเป็นอดีตนายกรัฐมนตรีที่ยังคงดำรงตำแหน่งในหน่วยงานสำคัญ ทั้งในภาครัฐ ภาคเอกชน องค์กรระหว่างประเทศ และมีบทบาทในการนำเสนอแนวทางเพื่อพัฒนาระบบประชาธิปไตยและแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของประเทศมาโดยตลอดจนถึงปัจจุบัน

คำสำคัญ นายอานันท์ ปันยารชุน, นายกรัฐมนตรี, ธรรมาภิบาล

Abstract

This article is an investigation of the leadership and roles of Anand Panyarachun, a former Thai Prime Minister, as a model leader on the basis of historical research methodology and review of related literature and videos. With his unique leadership, vision, and administrative strategies, he originated a concept so-called “Good Governance.” He applied the concept to national administration, making him acknowledged by Thai citizen in spite the fact that the way he was appointed Prime Minister was against democratic norms. His emphasis on the principle of transparency and accountability, he could resolve significant problems and pursue policies, successfully making them reach the goals. With his administrative excellence, Mr Anand Panyarachun could gain so much trust that he was offered significant positions in government and private agencies as well as international

¹ บทความนี้ปรับปรุงและพัฒนาต่อจากรายงานวิจัยเรื่องประวัติของนายกรัฐมนตรี นายอานันท์ ปันยารชุน (2556) ได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยศิลปากร

² อาจารย์ประจำภาควิชามนุษยศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต

organizations. So far, he has proposed different approaches for the development of the national democracy and provided useful guidance for the resolution of national issues and problems.

Keywords: Anand Panyarachun, Prime Minister, Good Governance

1. บทนำ: ความเป็นมาของปัญหา

นายอานันท์ ปันยารชุน นายกรัฐมนตรีลำดับที่ 18 อยู่ในความทรงจำของสังคมไทยว่าเป็น “นายกรัฐมนตรีจากการรัฐประหารผู้เป็น ‘อัครวิเศษเจ้าขา’ ของบ้านเมืองในยามวิกฤต” รัฐบาล “ผู้ดีรัตนโกสินทร์” รัฐบาล “ทอยลิมเปลือก” อดีตปลัดกระทรวงการต่างประเทศที่ถูกกล่าวหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์ และอดีตประธานสภาอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย ผู้มีบทบาทในแวดวงธุรกิจทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ (ธนกร จ้วงพานิช, 2018) แม้จะมีอายุ 86 ปีในปัจจุบัน นายอานันท์ ปันยารชุน ยังคงเป็นผู้บริหารในหน่วยงานหลายแห่ง และได้รับเชิญให้นำเสนอแนวคิดเพื่อคลี่คลายปัญหาของสังคมไทยอย่างต่อเนื่อง การศึกษาแนวคิดและบทบาทของนายอานันท์ ปันยารชุน เพื่อถอดบทเรียนความสำเร็จในการพัฒนาชีวิตของบุคคลที่เป็นแบบอย่าง “ผู้นำ” ที่ดี มีคุณลักษณะผู้นำที่สังคมไทยยอมรับ ทั้งในแวดวงการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และในวิถีความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ จึงช่วยเติมเต็มภาพรวมของประวัติศาสตร์ไทยในช่วงที่ศึกษาให้กระจ่างชัดขึ้นได้ทางหนึ่ง

2. วัตถุประสงค์และวิธีการศึกษา

บทความนี้มีวัตถุประสงค์จะศึกษาแนวคิดและบทบาทของนายอานันท์ ปันยารชุน นายกรัฐมนตรีคนที่ 18 เพื่อศึกษาความเป็นผู้นำ (Leadership) ที่มีวิสัยทัศน์ (Vision) มียุทธศาสตร์ (Strategy) และมีแนวทางการบริหารในแบบของตน โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ (historical method) ศึกษาผ่านเอกสารลายลักษณ์อักษรและสื่อวีดิทัศน์เป็นหลัก

3. การทบทวนวรรณกรรม

นายอานันท์ ปันยารชุน เคยดำรงตำแหน่งสำคัญมายาวนาน จึงมีงานเขียนปรากฏอยู่มากมาย แบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม คือ งานวิจัย เอกสารของสำนักนายกรัฐมนตรี และงานเขียนทั่วไปที่อยู่ในรูปแบบต่าง ๆ รวมถึงสื่อวีดิทัศน์

งานวิจัยที่มุ่งศึกษาแนวคิดและบทบาทของนายอานันท์ ปันยารชุน มีไม่มากนัก ที่น่าสนใจ ได้แก่ วิทย์ รายนานนท์ (2536) ที่ศึกษาเฉพาะรัฐบาลนายอานันท์ ปันยารชุน สมัยที่ 2 ณัฐพล บุญยพิพัฒน์ (2538) ศึกษาบทบาทของรัฐบาลนายอานันท์ ปันยารชุน ในการวางรากฐานการพัฒนาระบบประชาธิปไตยไทย กฤษณ์ ทองเลิศ (2535) ศึกษาการร้องทุกข์ผ่านสื่อมวลชน เสวก มีลาภกิจ (2537) ศึกษาการจัดตั้งเขตการค้าเสรีอาเซียน สำนักวิจัยและวิเคราะห์งบประมาณฝ่ายนิติบัญญัติ สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร และสถาบันนโยบายศึกษา สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ร่วมกันจัดทำงานวิจัยไว้มากที่สุดและเป็นงานวิจัย

ด้านเศรษฐกิจ ได้แก่ เอกสารวิชาการหมายเลข 101-103, 201-202, 301, 401, 501-303, 601 และ 801 ตามลำดับ

เอกสารของสำนักนายกรัฐมนตรีเป็นการจัดพิมพ์ผลงานของรัฐบาลนายอานันท์ ปันยารชุน ได้แก่ งบรัฐบาลอานันท์ ปันยารชุน (2535: 2 เล่ม) แนวคิดและการบริหารงานของนายอานันท์ ปันยารชุน (2534: 2 เล่ม) คำแถลงนโยบายของคณะรัฐมนตรี นายอานันท์ ปันยารชุน แถลงต่อสภานิติบัญญัติแห่งชาติ วันพฤหัสบดีที่ 4 เมษายน 2534 (2534) คำกล่าวอำลาประชาชนของนายอานันท์ ปันยารชุน (2535) และภาพล้อในหนังสือพิมพ์รัฐบาลอานันท์ ปันยารชุน (2535)

งานเขียนกลุ่มที่สามมีจำนวนมากที่สุด เป็นงานเขียนทั่วไปหลากหลายรูปแบบ ทั้งหนังสือ เว็บไซต์ สื่อวีดิทัศน์ เช่น เว็บไซต์ของนายอานันท์ ปันยารชุน (<http://www.anandp.in.th/index.html>) งานของ ประสาร มฤคพิทักษ์และคณะ (2541) ไพโรจน์ อยู่ฉมณเฑียร (2536) ส. ศิวรักษ์ (2534) อาริยา สันธูจริยวัตร (2539) การบริหารสไตล์โปร่งใสของอานันท์ ปันยารชุน(2535) ชลทิศ อาจมนภาพและคณะ (2542) เนาวรัตน์ พงษ์ไพบูลย์และคนอื่น ๆ (2547) ชมรมนักธุรกิจเพื่อประชาธิปไตยและคณะ (2536) ภาพลักษณ์ของ นายอานันท์ ปันยารชุน ที่ปรากฏในแหล่งข้อมูลเหล่านี้ เน้นบทบาทในบริบททางการเมือง การต่างประเทศ ภาครัฐกิจ และภาคประชาสังคม อันเป็นปัจจัยที่ทำให้ นายอานันท์ ปันยารชุน กลายเป็นผู้นำที่ได้รับการยอมรับเพิ่มมากขึ้นตามลำดับ

4. ผลการศึกษา

การวิจัยเอกสารและสื่อวีดิทัศน์สรุปได้ว่า นายอานันท์ ปันยารชุนเป็นนายกรัฐมนตรีผู้ริเริ่มนำแนวคิดที่ภายหลังเรียกว่า “ธรรมาภิบาล” (Good Governance) มาใช้ในการบริหารประเทศ จึงมีความชอบธรรมทางการเมือง ทั้ง ๆ ที่เข้าสู่ตำแหน่งโดยการสนับสนุนของคณะรัฐประหาร การยึดมั่นในหลักการและวิธีการทำงานแบบโปร่งใส (Transparency) ตรวจสอบได้ (Accountability) ทำให้นายอานันท์ ปันยารชุน มีความเป็นผู้นำ (Leadership) ที่มีวิสัยทัศน์ (Vision) และมียุทธศาสตร์ (Strategy) สามารถแก้ปัญหา ริเริ่มและผลักดันนโยบายต่าง ๆ ให้บรรลุตามเป้าหมายที่กำหนด ผลงานเหล่านี้ทำให้นายอานันท์ ปันยารชุน เป็นอดีตนายกรัฐมนตรีที่ได้รับการยอมรับจากสังคม ให้ดำรงตำแหน่งในหน่วยงานสำคัญของภาครัฐบาล ภาคเอกชน รวมทั้งองค์กรระหว่างประเทศ และยังคงมีบทบาทสำคัญในการนำเสนอแนวทางเพื่อพัฒนาระบบประชาธิปไตยและแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของประเทศมาโดยตลอดจนถึงปัจจุบัน

5. การอภิปรายผล

5.1 ภูมิหลัง: ครอบครัวและการศึกษา

นายอานันท์ ปันยารชุน เป็นบุตรคนสุดท้อง (คนที่ 12) ของมหาอำมาตย์ตรี พระยาปริชานุสาสน์ (เสริญ ปันยารชุน) กับคุณหญิงปริชานุสาสน์ (ปฤกษ์ โชติกเสถียร) เกิดที่กรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 9 สิงหาคม 2475 บิดาเคยเป็นผู้บังคับการวชิราวุธวิทยาลัย ปลัดพลเรือน กระทรวงธรรมการ และผู้ก่อตั้งบริษัทไทยพาณิชย์การ จำกัด ซึ่งทำธุรกิจสิ่งพิมพ์ทุกชนิดแบบครบวงจร รวมถึงหนังสือพิมพ์รายวันฉบับภาษาไทย ภาษาจีน และภาษาอังกฤษ นายอานันท์ ปันยารชุน จึงได้รับการฝึกฝนอบรม ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ให้รักการศึกษาและ

คุ้นเคยกับการใช้ชีวิตของชนชั้นสูงและปัญญาชนนักคิดนักเขียนในเวลานั้น (http://www.kbeautifulife.com/health_wellness/html, 21 กันยายน 2553)

เมื่อจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 7 ในปี 2491 บิดาส่งไปศึกษาต่อที่วิทยาลัยดัลลิส (Dulwich College) ประเทศอังกฤษ จบปริญญาตรีเกียรตินิยมด้านกฎหมาย จากมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ในปี 2498 ระบบการศึกษาของอังกฤษหล่อหลอมให้นายอานันท์ ปันยารชุน ได้พัฒนาตนเองอย่างรอบด้าน ทั้งเรื่องวิชาการและการพัฒนาบุคลิกภาพการเป็น “ผู้นำ” ดังที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็น “House Prefect” (หัวหน้านักเรียนในบ้าน) และ “School Prefect” (หัวหน้านักเรียนของโรงเรียน) อันเป็นตำแหน่งที่มีเกียรติของนักเรียนวิทยาลัยดัลลิส (ประสาน มฤคพิทักษ์และคณะ 2541: 20-27)

5.2 ชีวิตข้าราชการ

นายอานันท์ ปันยารชุน เริ่มรับราชการในตำแหน่งข้าราชการชั้นโท กระทรวงการต่างประเทศ เมื่อปี 2498 ปฏิบัติหน้าที่ในคณะทำงานที่ดูแลหนังสือราชการจากต่างประเทศ และเตรียมจัดประชุมคณะมนตรีขององค์การสนธิสัญญาป้องกันแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (สปอ.) หรือองค์การซีโต้ (South-East Asia Collection Defense Treaty: SEATO) ผลการปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าวทำให้พันเอกถนัด คอมันตร์ ผู้กำลังจะดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศในรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ตัดสินใจเลือกให้เข้าร่วมงานการเมืองในตำแหน่ง “เลขาธิการรัฐมนตรี” (9 กุมภาพันธ์ 2502-8 ธันวาคม 2506)

นายอานันท์ ปันยารชุน ทำงานใกล้ชิดกับพันเอกถนัด คอมันตร์ ในขณะที่สงครามเย็นในอินโดจีนดำเนินไปอย่างเข้มข้น แม้ว่าเวียดนาม ลาว กัมพูชา จะได้รับเอกราช และเวียดนามแบ่งออกเป็นเวียดนามเหนือกับเวียดนามใต้ ตามข้อตกลงเจนีวา 2497 แต่ข้อตกลงดังกล่าวถูกละเมิด ทั้งโดยมหาอำนาจฝ่ายโลกเสรีอย่างสหรัฐอเมริกา ทั้งฝ่ายคอมมิวนิสต์ ได้แก่ สหภาพโซเวียต สาธารณรัฐประชาชนจีน และเวียดนามเหนือ ซึ่งต่างต้องการให้ลาวมีรัฐบาลที่เป็นมิตรกับตน รัฐบาลไทยเห็นว่า ลาวเปรียบเสมือนรัฐกั้นชนหรือ “ด่าน” สกัตกั้นคอมมิวนิสต์ที่ขยายตัวมาจากเวียดนามเหนือ การเมืองในลาวจึงเกิดการต่อสู้ระหว่างลาวสองฝ่าย ฝ่ายหนึ่งมีเวียดนามเหนือ สหภาพโซเวียต และจีน คอยสนับสนุน อีกฝ่ายหนึ่งมีไทยกับสหรัฐอเมริกาสนับสนุน โดยมีอังกฤษและฝรั่งเศสเฝ้าติดตามสถานการณ์อย่างใกล้ชิด เมื่อสงครามกลางเมืองในลาวทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น ในช่วงปี 2502-2505 ทำให้รัฐบาลไทยเริ่มกังวลว่า หากคอมมิวนิสต์แผ่อำนาจเข้ามาสู่ประเทศไทยแล้ว ซีโต้จะปกป้องช่วยเหลือไทยได้มากน้อยเพียงใด เนื่องจากประเทศสมาชิกมีผลประโยชน์แตกต่างกัน

สภาพดังกล่าวเป็นที่มาของการใช้วิถีทางการทูตทำให้เกิด “แถลงการณ์ร่วมถนัด-รัสก์” (Thanat-Rusk Communique) เมื่อ 6 มีนาคม 2505 โดยมีสาระสำคัญว่า สหรัฐอเมริกายินดีให้ความช่วยเหลือแก่ไทยอย่างเต็มที่ หากมีการคุกคามของคอมมิวนิสต์ ทั้งภายในประเทศและนอกประเทศ ทั้งโดยทางลับและเปิดเผย (จันทรา บุรณฤกษ์และปิยนาด บุนนาค 2521: 195-205) มีผลให้ความร่วมมือทางการทหารเป็นไปในลักษณะของการเจรจาตกลงด้วยวาจาาระหว่างนายทหารระดับสูงของไทยไม่ก็คนกับหน่วยงานของสหรัฐอเมริกา โดยกระทรวงการต่างประเทศเพียงแต่รับทราบในที่ประชุมคณะรัฐมนตรี (จุลชีพ ชินวรโรณ 2542: 77)

เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ถึงแก่อสัญกรรม พันเอกถนัด คอมันตร์ ยังคงดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีกระทรวงการต่างประเทศในรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร แต่มอบหมายให้นายอานันท์ ปันยารชุน ไปปฏิบัติ

หน้าที่สำคัญมากขึ้นในต่างประเทศ (2507-2518) ในทศวรรษ 2510 การเมืองระหว่างประเทศปรับเปลี่ยนครั้งใหญ่ เมื่อประธานาธิบดีริชาร์ด นิกสัน แห่งสหรัฐอเมริกา ประกาศวาทะนิกสัน (Nixon Doctrine) ในปี 2512 เพื่อถอนตัวออกจากสงครามเวียดนาม ขณะเดียวกัน สาธารณรัฐประชาชนจีนเปลี่ยนมาใช้วิถีทางการทูตสร้างความสัมพันธ์กับโลกเสรีและผลักดันหลักการ “จีนเดียว” ให้สาธารณรัฐประชาชนจีนเป็นผู้แทนที่ถูกต้องของจีนในองค์การสหประชาชาติ เพื่อต่อต้านและลดอิทธิพลของสหภาพโซเวียต นำไปสู่การเดินทางไปเยือนและการเปิดความสัมพันธ์ทางการทูตอย่างเป็นทางการ ระหว่างประธานาธิบดีนิกสัน กับสาธารณรัฐประชาชนจีน และสหภาพโซเวียตในปี 2515 การเมืองโลกจึงเปลี่ยนจากระบบ 2 ขั้ว เป็น 3 ขั้วอำนาจ

เมื่อการเมืองโลกเปลี่ยน รัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจรจึงต้องเปลี่ยนนโยบายที่พึ่งมือจีน เพราะที่ผ่านมารัฐบาลไทยดำเนินนโยบายเป็นปฏิปักษ์ต่อจีนและสหภาพโซเวียต แต่พึ่งพาสหรัฐอเมริกาอย่างใกล้ชิด เมื่อภัยคุกคามของคอมมิวนิสต์เพิ่มขึ้นทั้งในไทยและประเทศเพื่อนบ้านช่วงปลายทศวรรษ 2500 พันเอกถนัด คอมันตร์ จึงปรับนโยบายโดยมีแนวคิดว่า คนในภูมิภาคเดียวกันเท่านั้น จึงจะสามารถพึ่งพาอาศัยและแก้ไขปัญหาาร่วมกันได้ การจะพึ่งพามหาอำนาจที่อยู่ห่างไกลเพียงอย่างเดียว อาจเป็นไปได้ยาก หรือเป็นไปได้เลย เพราะแต่ละประเทศอาจมีผลประโยชน์แตกต่างกัน จึงควรดูแลผลประโยชน์ของไทยให้ปลอดภัยก่อน แล้วจึงขยับไปสร้างความมั่นคงปลอดภัยในระดับภูมิภาคและทวีปตามลำดับ ความมุ่งหมายที่จะแก้ปัญหาความมั่นคงปลอดภัยของประเทศด้วย “ตัวของเราเอง” จึงเป็นที่มาของแนวคิดการทูตที่สำคัญ เริ่มจากการจัดตั้งสมาคมอาสา (Association of South East Asia: ASA) ในปี 2504 พัฒนาไปสู่การลงนามในปฏิญญากรุงเทพ (Bangkok Declaration) เพื่อจัดตั้งสมาคมประชาชาติแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ หรืออาเซียน (Association of Southeast Asian Nations: ASEAN) ในปี 2510 และผลักดันให้อาเซียนเป็นดินแดนแห่งสันติภาพ เสรีภาพ และเป็นกลาง (ZOPFAN: Zone of Peace, Freedom and Neutrality Declaration) ในปี 2514

แนวคิดการทูตแนวใหม่นี้วางอยู่บนแนวคิดที่ว่า หากรัฐบาลต้องการแก้ปัญหาความมั่นคง ก็ควรเปิดความสัมพันธ์ทางการทูตกับสาธารณรัฐประชาชนจีน รัฐบาลไทยจึงปรับนโยบายที่มีต่อจีน โดยเริ่มจากการ “งัดออกเสียง” ในที่ประชุมสมัชชาสหประชาชาติ สมัยที่ 26 ในปี 2514 เมื่อมีการเสนอมติให้สาธารณรัฐประชาชนจีนเป็นตัวแทนที่ถูกต้องของจีนในองค์การสหประชาชาติ เพื่อส่งสัญญาณอย่างเป็นทางการว่า ไทยไม่ต้องการเป็นปฏิปักษ์ต่อสาธารณรัฐประชาชนจีน ต่อจากนั้น พันเอกถนัด คอมันตร์ ได้มอบหมายให้นายอานันท์ ปันยารชุน รักษาการเอกอัครราชทูตผู้แทนถาวรไทยประจำสหประชาชาติและอัครราชทูตไทยประจำแคนาดา เข้าพบปะกับคณะผู้แทนจีนตามที่ประชุมต่าง ๆ พร้อมกับส่งคณะผู้แทนไทยไปเยือนจีนอย่างไม่เป็นทางการ (อานันท์ ปันยารชุน 2542: 198)

การประชุมสมัชชาสหประชาชาติ สมัยที่ 27 ในปีต่อมา จอมพลถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรีมอบหมายให้นายพจน์ สารสิน หัวหน้าคณะผู้แทนไทย ร่วมกับนายอานันท์ ปันยารชุน เอกอัครราชทูตไทยประจำสหรัฐอเมริกาและผู้แทนถาวรไทยประจำสหประชาชาติ ไปพบปะสนทนากับนายเฉาหวงหัว (Qiao Guanhua) รัฐมนตรีต่างประเทศของสาธารณรัฐประชาชนจีน เพื่อเจรจาปัญหาต่าง ๆ ร่วมกัน นับเป็นการริเริ่มใช้วิถีทางการทูตเพื่อเจรจา เพิ่มจุดติดต่ออย่างเป็นทางการระหว่างกัน และส่งคณะผู้แทนไทยชุดต่าง ๆ ไป

เยือนจีน เพื่อคลี่คลายปัญหาและอุปสรรค อันจะนำไปสู่การเปิดความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างกันในอนาคต ในช่วงเวลาดังกล่าว ประเทศต่าง ๆ เริ่มฟื้นฟูความสัมพันธ์ทางการทูตกับสาธารณรัฐประชาชนจีนด้วยเช่นกัน

ภายหลังเหตุการณ์เรียกร้องประชาธิปไตย 14 ตุลาคม 2516 การเมืองไทยมีบรรยากาศแห่งเสรีภาพ และการฟื้นฟูระบอบประชาธิปไตยโดยรัฐบาลพลเรือนที่มาจากการเลือกตั้ง แต่สถานการณ์ในเวียดนาม ลาว และกัมพูชา กลับทวีความตึงเครียดมากขึ้นหลังจากสหรัฐอเมริกาลงนามในข้อตกลงปารีส 2516 กับเวียดนามเหนือ เพื่อถอนตัวออกจากสงครามเวียดนาม พรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาประสบความสำเร็จในสงครามปฏิวัติในวันที่ 17 เมษายน 2518 ตามมาด้วยพรรคคอมมิวนิสต์เวียดนามในวันที่ 30 เมษายน เมื่อถึงเดือนธันวาคม 2518 สงครามปฏิวัติในลาวยุติลงในลักษณะเดียวกัน เป็นการพิสูจน์ความจริงของทฤษฎีโดมิโนที่โลกเสรีवादเกรงว่า หากมีประเทศใดเป็นคอมมิวนิสต์ ประเทศที่อยู่ใกล้เคียงจะเป็นคอมมิวนิสต์ไปด้วย ภัยคุกคามของคอมมิวนิสต์สร้างความหวาดกลัวเพิ่มขึ้นจากปัญหาคลื่นผู้อพยพลี้ภัยตามแนวชายแดนและปฏิบัติการของฝ่ายคอมมิวนิสต์ ทั้งในประเทศและประเทศเพื่อนบ้าน

หลังจากไชน่าทาวน์แตกไม่ถึง 2 สัปดาห์ เรือมายาเกซของสหรัฐอเมริกาพร้อมลูกเรือ 39 นาย บรรทุกสินค้าจากฮ่องกงมายังไทย ถูกทหารเขมรแดงจับกุมระหว่างแล่นเลียบชายฝั่งทะเลของกัมพูชาในเดือน พฤษภาคม 2518 ประธานาธิบดีเจอร์รัลด์ ฟอร์ด ตัดสินใจส่งกำลังนาวิกโยธินเข้าปฏิบัติการเพื่อชิงเรือและตัวประกันคืน โดยใช้สนามบินอู่ตะเภา ในเขตฐานทัพเรือสัตหีบ จังหวัดชลบุรี เป็นศูนย์ปฏิบัติการ โดยไม่แจ้งให้รัฐบาลไทยทราบล่วงหน้า ปฏิบัติการนี้จึงเป็นการละเมิดอธิปไตยของไทย นำไปสู่การชุมนุมประท้วงของนิสิตนักศึกษาประชาชน และมีผลกระทบต่อความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับสหรัฐอเมริกา เรียกว่า “กรณีเรือมายาเกซ” (Mayaguez Incident) แม้ว่ากรณีดังกล่าวยุติลงเมื่ออุทกสหรัฐอเมริกาส่งเรือรบไทยเข้าพบรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ เพื่อยืนยันแสดงความเสียใจต่อรัฐบาลและประชาชนชาวไทย แต่ทำให้ทัศนคติที่ดีของคนไทยที่มีต่อสหรัฐอเมริกาลดลงเป็นอันมาก

นายอานันท์ ปันยารชุน เอกอัครราชทูตไทยประจำสหรัฐอเมริกาและผู้แทนถาวรไทยประจำสหประชาชาติ มีภารกิจพิเศษในการชี้แจงให้สื่อมวลชนและเวทีการเมืองโลกเข้าใจเรื่องที่เกิดขึ้น และได้รับมอบหมายจากรัฐบาลให้จัดตั้งคณะทำงานพิเศษเพื่อฟื้นฟูความสัมพันธ์ทางการทูตกับสาธารณรัฐประชาชนจีน เมื่อดำเนินการเกือบแล้วเสร็จ จึงแถลงต่อสภาคความมั่นคงแห่งชาติเพื่อขอความเห็นชอบ นำไปสู่การเดินทางของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช นายกรัฐมนตรี ผู้นำคณะผู้แทนไทย เพื่อไปเยือนและเปิดความสัมพันธ์ทางการทูตกับสาธารณรัฐประชาชนจีนอย่างเป็นทางการ ในระหว่างวันที่ 30 มิถุนายน – 5 กรกฎาคม 2518 (http://www.anandp.in.th/th_speech/t_china.html, 20 กันยายน 2561 และ อานันท์ ปันยารชุน 2542: 195-208)

นายอานันท์ ปันยารชุน ดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงการต่างประเทศ ตั้งแต่ในรัฐบาล ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช จนถึงสมัยรัฐบาล ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช เพื่อดำเนินตามนโยบายต่อไปนี้ (1) เจรจาให้สหรัฐปิดฐานทัพปิดสถานีตั้งฟั้งข่าวกรอง และถอนทหารออกจากประเทศไทย (2) สร้างสายสัมพันธ์อันดีกับรัฐบาลคอมมิวนิสต์เวียดนาม ลาว และกัมพูชา เพื่อแปรเปลี่ยนศัตรูให้เป็นมิตรและร่วมมือกันแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ตามแนวชายแดน (3) ให้ความสำคัญกับการขยายเครือข่ายความร่วมมือในระดับภูมิภาคของอาเซียนให้กว้างขวางยิ่งขึ้น โดยจัดการประชุมสุดยอดผู้นำอาเซียนครั้งแรกที่บาห์ลี อินโดนีเซีย (กุมภาพันธ์ 2519) และลงนามในสนธิสัญญา

มิตรภาพและความร่วมมือในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Treaty of Amity and Cooperation in Southeast Asia-TAC: 2519) ซึ่งเป็นการตัดสินใจทางยุทธศาสตร์ที่สำคัญยิ่งต่อการพัฒนานโยบายต่างประเทศของไทย ที่เน้นการพึ่งตนเองมากขึ้น ให้ความสำคัญกับความร่วมมือในระดับภูมิภาคเดียวกัน และให้สาธารณรัฐประชาชนจีนเป็นมหาอำนาจใหม่ ที่ช่วยปรับดุลแห่งอำนาจและอุดช่องว่างแห่งอำนาจที่เกิดขึ้น หลังจากทีสหรัฐอเมริกาพ่ายแพ้ในสงครามเวียดนาม โดยเอาจีนมาคานอำนาจกับเวียดนาม (สุรพงษ์ ชัยนาม 2550: 119-127)

ความแตกต่างระหว่างนโยบายต่างประเทศของรัฐบาลพลเรือนกับความคิดเห็นแบบอนุรักษ์นิยมของฝ่ายสภาความมั่นคงแห่งชาติที่สะสมมายาวนาน ท่ามกลางสถานการณ์ความตึงเครียด อันได้แก่ ปัญหาตามแนวชายแดน ปัญหาสงครามกลางเมืองกับพรรคคอมมิวนิสต์ไทย ปัญหาการเติบโตของพลังนิสิตนักศึกษาประชาชนในเขตเมือง ซึ่งบางส่วนถูกกล่าวหาว่าเป็นฝ่ายซ้ายที่โน้มเอียงไปนิยมแนวทางของฝ่ายสังคมนิยมและคอมมิวนิสต์ ทำให้สังคมไทยแตกแยกออกเป็นฝ่ายซ้ายและฝ่ายขวา กระทรวงการต่างประเทศที่สานสัมพันธ์กับจีน เวียดนาม จึงถูกฝ่ายขวากล่าวหาว่าเป็น “กระทรวงคอมมิวนิสต์” (อานันท์ ปันยารชุน 2542: 234-244) ภายหลังกองทัพ 6 ตุลาคม 2519 นายอานันท์ ปันยารชุน ปลัดกระทรวงการต่างประเทศ จึงเป็นบุคคลหนึ่งที่ถูกคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินสั่ง “พักราชการ” และถูกสอบสวนนานกว่าครึ่งปี หลังจากได้รับมอบหมายให้ปฏิบัติหน้าที่เอกอัครราชทูตที่สหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมนีเป็นเวลาหนึ่งปี และเมื่อคณะกรรมการสอบสวน ประกาศว่านายอานันท์ “คือผู้บริสุทธิ์” นายอานันท์ ปันยารชุน จึงลาออกจากราชการในปี 2521 (ประสาร มฤคพิทักษ์และคณะ 2541: 64)

นายอานันท์ ปันยารชุน เป็นข้าราชการระดับสูงที่มีต้นทุนทางสังคมดี เมื่อพิจารณาจากพื้นฐานครอบครัวและโอกาสทางการศึกษา เมื่อเข้ารับราชการก็ได้ร่วมงานกับผู้บังคับบัญชาที่มีความรู้ความสามารถ ดังคำกล่าวที่ว่า “ชีวิตผมโชคดีที่มีนายที่ดีที่สนับสนุนให้ความรู้ แนะนำในสิ่งที่ถูกที่ควร โดยเฉพาะนายคนแรกของผม คุณถนัด คอมันตร์ เป็นบรมครูของผมในเชิงการทูตระหว่างประเทศเลยทีเดียว” (ประสาร มฤคพิทักษ์และคณะ 2541: 64) เนื่องจากพันเอกถนัด คอมันตร์ “เป็นรัฐมนตรีต่างประเทศที่มีวิสัยทัศน์ดีมาก ทำคุณประโยชน์ให้แก่ภูมิภาคนี้โดยตรง เป็นรัฐมนตรีต่างประเทศของประเทศเล็ก ๆ ประเทศหนึ่งนี้อาจไม่มีความหมายในส่วนรวม แต่ในแง่ทวีปเอเชีย สหรัญยอมรับนับถือท่าน ยุโรปก็รู้จักท่านดี เพราะท่านทันสมัย ท่านดูแลผลประโยชน์ให้ไทยดีมาก..ไม่ว่าจะทำอะไร ท่านจะนึกถึงประโยชน์ของชาติ” (https://www.youtube.com/watch?v=tYqE8_13Www&t=31s, 10 สิงหาคม 2561)

นายอานันท์ ปันยารชุน ได้รับอิทธิพลจากพันเอกถนัด คอมันตร์ ทั้งเรื่องการใช้ชีวิตและการทำงาน “ได้หลายอย่าง นิสัยบางอย่างได้จากท่าน ความตรงไปตรงมา การพูดจาไม่ค่อยเกรงใจใคร ไม่ชอบพิธีรีตอง ท่านเป็นคนมีจริยธรรม มีความซื่อตรง เป็นคนมีความจริงใจ เป็นคนยุติธรรม ท่านทำงานเร็ว ตัดสินใจเร็ว แต่ท่านอ่าน ทำงานละเอียด ไม่ชู้ย” (<https://www.youtube.com/watch?v=FPau5MJATUA&t=189s>, 10 สิงหาคม 2561) ผู้บังคับบัญชาจึงเป็นต้นแบบสำคัญ ทั้งในแง่คุณสมบัติส่วนตัวและการเลือกคณะทำงานที่ประกอบด้วยบุคคลที่มีความรู้ความสามารถ ซึ่งต่อมาภายหลัง นายอานันท์ ปันยารชุน จะเชิญบุคคลเหล่านี้เข้าร่วมเป็น “คณะรัฐมนตรี” ด้วย อาทิ นายเสนาะ อุนากุล ม.ร.ว.เกษมสโมสร เกษมศรี นายอาสา สารสิน

5.3 การทำงานธุรกิจ

นายอานันท์ ปันยารชุน เข้าสู่การธุรกิจในด้านบริหารบริษัท สหยูเนียน จำกัด (มหาชน) ตั้งแต่ปี 2522 หลังจากนั้น ได้ดำรงตำแหน่งประธาน-รองประธาน-กรรมการของบริษัทในเครือ และดำรงตำแหน่งประธานกรรมการของบริษัทในเดือนมกราคม 2534 (ประสาร มฤคพิทักษ์และคณะ 2541: 282) ก่อนจะลาออกไปดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในวันที่ 2 มีนาคม 2534

บริษัท สหยูเนียน จำกัด (มหาชน) เริ่มจากธุรกิจสิ่งทอ นายดำหริ ดารกานนท์ ผู้อำนวยการและผู้ถือหุ้นใหญ่ ลงทุนร่วมกับบริษัท YKK ของญี่ปุ่น เมื่อปี 2504 โดยเริ่มจากการผลิตชิปชุดว่ายน้ำเคเค ชิปวินัส กระดุม ด้ายเย็บผ้า ก่อนจะพัฒนาเป็น Holding Company ในปี 2515 จึงมีบริษัทในเครืออีกหลายบริษัทเพื่อผลิตสินค้าใหม่ ๆ และเป็นบริษัทจดทะเบียนในตลาดหลักทรัพย์แห่งประเทศไทย ในปี 2518 (http://www.sahaunion.com/former_chairman, 20 กันยายน 2561) ต่อมา ได้เชิญอดีตข้าราชการมาเข้าร่วมบริหารงาน เช่น ดร. อำนวย วีรวรรณ อดีตปลัดกระทรวงการคลัง นายอานันท์ ปันยารชุน อดีตปลัดกระทรวงการต่างประเทศ นับว่า “ได้คนที่เป็นเพชรน้ำหนึ่งของราชการ” มาร่วมคิดร่วมบริหารงานแบบ “มืออาชีพ” (<http://www.gotomanager.com/news/printnews.aspx?id=31316>, สิงหาคม 2531) จึงมีผลประกอบการดี สามารถพัฒนาธุรกิจก้าวกระโดดไปสู่อุตสาหกรรมหลายแขนง เช่น การผลิตสิ่งทอแบบครบวงจร ผลิตภัณฑ์พลาสติก ยาง โลหะ รองเท้ากีฬา คอมพิวเตอร์ และพลังงาน โดยมุ่งเป้าหมายของการผลิตเพื่อการส่งออกเป็นหลัก

หลังจากทำงานภาคเอกชนได้ 2 ปี นายอานันท์ ปันยารชุน เริ่มได้รับเลือกเป็น “กรรมการ-ประธานกรรมการ-อุปนายก-นายก” ของสถาบันและองค์การต่าง ๆ ทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ ในฐานะตัวแทนภาคเอกชนที่มีส่วนร่วมกับรัฐบาลในการพัฒนาเศรษฐกิจ เช่น สภาอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย (อุปนายก 2523-2530/ รองประธานสภาฯ 2531-2533/ ประธานสภา 2533-มีนาคม 2534 ต้องเข้าร่วมประชุมเป็นส่วนหนึ่งของคณะกรรมการร่วมภาครัฐบาลและภาคเอกชนเพื่อแก้ไขปัญหาทางเศรษฐกิจ หรือ กรอ.) กรรมการหอการค้าอเมริกันแห่งประเทศไทย (2524-2427) นายกสมาคมบริษัทการค้าระหว่างประเทศ (2524-2534) รวมทั้งในวงการเมืองระหว่างประเทศ เช่น ประธาน ASEAN Task Force ในเรื่องความร่วมมือของ ASEAN (2525-2526) ประธานและรองประธานคณะมนตรีหอการค้าและอุตสาหกรรมอาเซียน (ASEAN-CCI) (2525-2532) กรรมการศูนย์การแลกเปลี่ยนทางเทคโนโลยี สหรัฐ-อาเซียน (2528-2534) และประธานฝ่ายอาเซียนในคณะมนตรีธุรกิจอาเซียน-สหรัฐอเมริกา (2529-2533)

นายอานันท์ ปันยารชุน ได้เป็นกรรมการหน่วยงานอื่น ๆ อีก อาทิ กรรมการผู้ทรงคุณวุฒิในคณะกรรมการทรวงมหาวิทยาลัย (2530-2532) กรรมการสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (2533-2537) กรรมการสถาบันเทคโนโลยีแห่งเอเชีย (AIT) นายกสมาคมนักเรียนเก่าอังกฤษ (2532-2540) ที่ปรึกษาประจำคณะกรรมการต่าง ประเทศสภาผู้แทนราษฎร (2530-2534) (http://www.anandp.in.th/bio_detail.html 20 มิถุนายน 2554) ภาพลักษณ์ของนายอานันท์ ปันยารชุน ในต้นทศวรรษ 2530 จึงเป็นบุคคลนอกแวดวงการเมืองที่มีความสามารถโดดเด่นและฝ่ายการเมืองต้องการชักชวนให้ร่วมงานในตำแหน่งรัฐมนตรี หรือที่ ดร. ชัยอนันต์ สมุทวณิช เคยกล่าวไว้ในปี 2532 ว่าเป็น “ผู้ที่มีความสามารถเหมาะสมที่จะเป็นนายกรัฐมนตรีของประเทศไทยคนหนึ่ง” (ประสาร มฤคพิทักษ์และคณะ 2541: 101)

5.4 นายกรัฐมนตรีลำดับที่ 18: “ผมเป็นนายกรัฐมนตรีโดยอุบัติเหตุ”

นายอานันท์ ปันยารชุน ได้รับการโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีลำดับที่ 18 ของประเทศไทย ระหว่างวันที่ 2 มีนาคม 2534 – 7 เมษายน 2535 และระหว่างวันที่ 10 มิถุนายน– 23 กันยายน 2535 นับเป็นคณะรัฐมนตรี คณะที่ 47 และ 49 ตามลำดับ (นิพัทธ์ สระฉันทพงษ์ 2544: 194-197, 203-205) การเข้าสู่ตำแหน่งนายกรัฐมนตรีทั้งสองครั้งเกิดขึ้นในสถานการณ์ที่ไม่ปกติ ครั้งแรก พลเอกสุจินดา คราประยูร แกนนำคณะรักษาความสงบเรียบร้อยแห่งชาติ หรือ รสช. ผู้ทำรัฐประหารเมื่อวันที่ 23 กุมภาพันธ์ 2534 ได้เชิญให้เป็น “รัฐบาลรักษาการ” สิ้นสุดวาระเมื่อมีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญ พ.ศ.2534 การเลือกตั้งทั่วไป และการโปรดเกล้าฯ ให้พลเอกสุจินดา คราประยูร ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ส่วนครั้งที่สอง เกิดขึ้นภายหลังเหตุการณ์จลาจลในเดือนพฤษภาคม 2535 และเป็น “รัฐบาลรักษาการ” ที่มีภารกิจพิเศษเพียง 3 เดือน

การดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีทั้งสองครั้งเปิดโอกาสให้นายอานันท์ ปันยารชุนและคณะ ได้ใช้ทักษะความรู้ ประสบการณ์ แก้ไขปัญหาและบริหารบ้านเมือง ผลการปฏิบัติหน้าที่ทำให้รัฐบาลนายอานันท์ ปันยารชุน ได้รับการยอมรับจากสาธารณชนมาโดยจนถึงปัจจุบัน มีรายละเอียดที่น่าสนใจดังนี้

5.4.1 นายกรัฐมนตรี สมัยที่ 1: “ผมเป็นรัฐบาลโปร่งใสและใช้ นโยบายโปร่งใส”

บริบทสังคมไทยในช่วงเวลาดังกล่าว เศรษฐกิจกำลังขยายตัวอย่างรวดเร็ว อันเนื่องมาจากนโยบายกระตุ้นการพัฒนาเศรษฐกิจเพื่อนำประเทศไปสู่การเป็นประเทศอุตสาหกรรมใหม่ (Newly Industrial Countries: NICs) โดยเฉพาะนโยบาย “เปลี่ยนสนามรบให้เป็นสนามการค้า” ของรัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ เกิดสภาพการณ์ “เศรษฐกิจฟองสบู่” และปัญหาการทุจริตคอร์รัปชัน ทั้งในระดับนักการเมือง ข้าราชการ และนักธุรกิจ เกิดความขัดแย้งระหว่างข้าราชการการเมืองกับข้าราชการประจำ ช่องว่างทางเศรษฐกิจระหว่างคนรวยกับคนจน และระหว่างคนเมืองกับคนชนบท ขยับตัวแตกต่างกันมากขึ้น ทำให้รัฐบาลสูญเสียความชอบธรรม คณะรักษาความสงบเรียบร้อยแห่งชาติ หรือ รสช. จึงใช้เป็นข้ออ้างทำรัฐประหารยึดอำนาจเมื่อวันที่ 23 กุมภาพันธ์ 2534

หลังการยึดอำนาจคณะ รสช. สร้างความชอบธรรมให้แก่ตนเองด้วยวิธีการหลายอย่าง อาทิ ประกาศใช้ธรรมนูญการปกครองราชอาณาจักร พ.ศ. 2534 เพื่อใช้อำนาจปกครองประเทศเป็นการชั่วคราว แต่งตั้งคณะกรรมการตรวจสอบทรัพย์สิน เพื่อตรวจสอบและอายัดทรัพย์สินของอดีตรัฐมนตรีที่มีพฤติกรรมการฉ้อโกงผิดปกติ ทั้งนี้ นายอานันท์ ปันยารชุน มีชื่อในคณะที่ปรึกษาทางเศรษฐกิจและการคลัง โดยมีได้ติดต่อประสานงานกันมาก่อน (สำนักนายกรัฐมนตรี 2534: 158-160) ในการประชุมคณะที่ปรึกษา ครั้งที่สอง พลเอกสุจินดา คราประยูร ผู้บัญชาการทหารบก แกนนำ รสช. ได้ติดต่อให้นายอานันท์ ปันยารชุน ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี

เหตุที่ รสช. ตัดสินใจเลือกนายอานันท์ ปันยารชุน เป็นเพราะพลเอกสุจินดา คราประยูร เคยทำงานร่วมกับนายอานันท์ ปันยารชุนมาก่อนเมื่อครั้งที่ดำรงตำแหน่งผู้ช่วยทูตทหารบกประจำกรุงวอชิงตัน ดี.ซี. ขณะที่นายอานันท์ ปันยารชุน เป็นเอกอัครราชทูตไทยประจำสหรัฐอเมริกา แต่เหตุผลที่

สำคัญกว่านั้นคือ รสช. จำเป็นต้องหาผู้นำพลเรือนมาดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี และต้องเป็นบุคคลที่ ได้รับการยอมรับ ทั้งจากวงการเมืองระหว่างประเทศและภายในประเทศ (วิชญ์ เครื่องงาม 2554: 81)

การตอบรับเป็นนายกรัฐมนตรี เกิดขึ้นบน “ข้อตกลงรวม 5 ข้อ” ระหว่างนายอานันท์ ปันยารชุน กับ รสช. โดยได้ประกาศข้อเสนออย่างชัดเจนและเปิดเผย ผ่านสื่อ มีสาระสำคัญว่า ขอความ ไว้วางใจระหว่าง รสช.กับรัฐบาล, ขอให้ยกเลิกกฎอัยการศึก, ขอให้ปล่อยตัวพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณและ คณะ อย่างไม่มีเงื่อนไข, ไม่เห็นด้วยกับมาตรา 27 ของธรรมนูญ พ.ศ. 2534 ที่ให้อำนาจอย่างไม่จำกัดแก่ นายกรัฐมนตรีและประธานคณะ รสช. และขอเลือกคณะรัฐมนตรีเอง คณะ รสช. มีสิทธิเสนอชื่อให้พิจารณา พร้อมกันด้วยได้ (สำนักนายกรัฐมนตรี 2534: 160-162)

ข้อตกลงดังกล่าว ทำให้รัฐบาลนายอานันท์ ปันยารชุน มีจุดเริ่มต้นที่เป็นอิสระจากคณะ รัฐประหาร นายอานันท์ ปันยารชุน ดร.เสนาะ อุนากุล และนายสถาพร กวิตานนท์ ร่วมกันจัดตั้งคณะรัฐมนตรี โดยนำรายชื่อคณะกรรมการของสภาสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (TDRI) มาพิจารณาเป็นอันดับ แรก ต่อมา จึงเชิญผู้ที่มีคุณลักษณะตามที่ต้องการมาเข้าร่วมด้วย เพื่อ “ให้ได้คนดีที่เหมาะสมกับงาน” (เสนาะ อุนากุล 2552: 214-216 และนุกูล ประจวบเหมาะ 2540: 177-181) รัฐบาลของนายอานันท์ ปันยารชุน จึงมี เอกภาพแตกต่างจากรัฐบาลในอดีต ที่รัฐมนตรีและทีมงานมาจากการจัดสรรของพรรคการเมือง รัฐบาลชุดนี้จึง “เป็นหน้าเป็นตาอย่างยิ่งของการยึดอำนาจของ รสช.” (รุ่งมณี เมฆโสภณ 2553: 170)

รัฐบาลนายอานันท์ ปันยารชุนใช้อำนาจบริหารประเทศในลักษณะที่เน้นการประสานสร้างความ ร่วมมือและการยอมรับจากทุกภาคส่วน เริ่มตั้งแต่ รสช. สื่อมวลชน และภาคประชาชน โดยการยึดมั่นใน หลักการและวิธีการทำงานแบบ “โปร่งใส (Transparency) ตรวจสอบได้ (Accountability)” เพื่อสร้าง ความมั่นใจให้แก่ประชาชนและนานาชาติ นายอานันท์ ปันยารชุน ให้ความสำคัญกับการสื่อสาร โดยใช้ วิธีการเชิงรุกเข้าหาสื่อในฐานะเป็นฝ่ายเริ่มต้นกระทำ เน้นการพูดและการกระทำอย่างตรงไปตรงมา (Frankness) ตามวาระโอกาสและสถานที่ต่าง ๆ เท่าที่จะทำได้ รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น โดยเฉพาะผู้ที่ คิดเห็นขัดแย้ง ยึดหลักการทำงานเป็นทีม (Team Spirit) การทำงานแบบมุ่งสู่ผล (Result Oriented) มากกว่า มุ่งกระบวนการ (Process Oriented) หรือพิธีรีตอง ยึดหลักความถูกต้อง ไม่นำเรื่องงานกับเรื่องส่วนตัว มาปะปนกัน กล้าตัดสินใจ (Decisiveness) ประนีประนอม แต่ยึดหลักความถูกต้องชอบธรรม

ผลงานและการริเริ่มของ “รัฐบาลอานันท์ 1” ที่มักได้รับการอ้างอิงถึงจึงมีอยู่จำนวนมาก ได้แก่

(1) การริเริ่มให้มีคณะกรรมการกลั่นกรองงาน เป็น 3 ฝ่าย ได้แก่ ฝ่ายเศรษฐกิจ ฝ่ายความมั่นคง และการต่างประเทศ กับฝ่ายสังคมและกฎหมาย คณะกรรมการฯทำหน้าที่ช่วยให้คณะรัฐมนตรีทำงานได้อย่าง ละเอียดรอบคอบ รอบด้าน สามารถตัดสินใจได้อย่างถูกต้องมากขึ้น (วิชย โขควิวัฒน์ 2547: 278)

(2) การปรับปรุงระบบกฎหมาย จากระบบควบคุมให้เป็นการกำกับดูแล ติดตาม หรือส่งเสริม (ณัฐพล บุญยพิพัฒน์ 2538: 174-177)

(3) การปรับเปลี่ยนบทบาทของรัฐบาลในทางเศรษฐกิจ จากเดิม รัฐบาลเป็นผู้นำและเอกชนเป็น ผู้ตาม เปลี่ยนเป็นการให้ภาคเอกชนเป็นผู้นำและมีบทบาทในการผลิต การค้า การลงทุน ส่วนรัฐบาลทำหน้าที่ เป็นเพียงผู้ส่งเสริม กำกับดูแล และสนับสนุน เพื่อให้เป็นไปตามนโยบายการค้าแบบเสรี รัฐบาลนายอานันท์ ปันยารชุน จึงมีบทบาทสำคัญในการปฏิรูประบบภาษีอากรเพื่อให้เกิดความเป็นธรรม ลดความซ้ำซ้อน ป้องกัน

การหลบเลี่ยงภาษี นำระบบภาษีมูลค่าเพิ่มมาใช้อย่างเป็นทางการเป็นครั้งแรก ปรับปรุงการจัดเก็บภาษีเงินได้ส่วนบุคคลธรรมดาและภาษีเงินได้นิติบุคคลตามเกณฑ์ของรายได้ และริเริ่มตรากฎหมายจัดตั้งคณะกรรมการกำกับหลักทรัพย์และตลาดหลักทรัพย์ (ก.ล.ต.)

(4) การให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์และพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทั้งเพื่อแก้ปัญหาเฉพาะหน้าและการสร้างกลไกเพื่อจัดการกับปัญหาอย่างเป็นระบบแบบครบวงจร โดยการตรา พ.ร.บ.สิ่งแวดล้อมแห่งชาติ พ.ศ. 2535 กำหนดให้จัดตั้งกองทุนสิ่งแวดล้อม การกระจายอำนาจจัดการสิ่งแวดล้อมสู่ท้องถิ่น เน้นการมีส่วนร่วมของประชาชนโดยจัดทำแผนสิ่งแวดล้อมจังหวัด (หรือแผนปฏิบัติการเพื่อการจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อมระดับจังหวัด) กำหนดเขตควบคุมมลพิษ ให้โรงงานอุตสาหกรรมและโรงพยาบาลต้องมีระบบการบำบัดของเสีย เป็นต้น

(5) การพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี โดยจัดตั้งสำนักงานพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งชาติ (สวทช.) และสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ในปี 2534 และ 2535 ตามลำดับ

(6) การพัฒนาระบบการบริการด้านสาธารณสุขให้มีประสิทธิภาพ ทัวถึง และเป็นธรรม ด้วยการปฏิรูปโครงสร้างกระทรวงสาธารณสุขและการตรากฎหมายหลายฉบับ ที่สำคัญเช่น การจัดตั้งสถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข (สวรส.) ตรากฎหมายควบคุมผลิตภัณฑ์ยาสูบ กฎหมายคุ้มครองสุขภาพของผู้ไม่สูบบุหรี่ กฎหมายคุ้มครองผู้บริโภคจากรถ การจัดให้ปัญหาเอดส์เป็นวาระแห่งชาติที่ต้องเปิดเผยความจริง รวมถึงการรณรงค์ให้การศึกษาเรื่องเอดส์เพื่อสร้างความเข้าใจและดำเนินมาตรการป้องกันแก้ไขให้ถูกต้องเหมาะสม (วิชัย โชควิวัฒน์ 2547: 271-293)

(7) การแก้ไขกรณีสัญญาโทรศัพท์สามล้านเลขหมาย เป็นโครงการที่ต่อเนื่องมาจากรัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ นายอานันท์ ปันยารชุน แก้ไขปัญหานี้โดยผ่านการจัดตั้งคณะทำงานและใช้วิธีการปรึกษาเจรจาต่อรอง

(8) ด้านการต่างประเทศ เชื่อว่าความมั่นคงของภูมิภาคเป็นส่วนประกอบที่จำเป็นของความมั่นคงของประเทศไทย (สุรพงษ์ ชัยนาม 2550: 127-129) จึงมีการริเริ่มที่สำคัญหลายอย่าง ดังต่อไปนี้

การผลักดันให้อาเซียนจัดตั้งเขตการค้าเสรีอาเซียน (ASEAN Free Trade Area: AFTA) ให้สอดคล้องกับเศรษฐกิจโลกที่กำลังเปลี่ยนแปลง การเปลี่ยนสถานะจากประเทศผู้รับความช่วยเหลือ มาเป็นประเทศผู้ให้ความช่วยเหลือ ผ่านโครงการความช่วยเหลือและความร่วมมือทางวิชาการแก่ประเทศที่กำลังพัฒนา โดยมุ่งที่ประเทศเพื่อนบ้านก่อนลำดับแรก ได้แก่ สปป.ลาว พม่า กัมพูชา และเวียดนาม ซึ่งดำเนินไปพร้อมกับการใช้วิถีทางการทูตเพื่อปรับปรุงความสัมพันธ์ระหว่างกันและกันให้ดีขึ้น ปรากฏผลสำเร็จดังกล่าวของ “พณฯ พุน สีประเสียด รองนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศลาวที่ว่า “รัฐบาลนี้ยึดหลายแต่บ่เว้า” (ทำเยอะแต่ไม่พูด) (สำนักนายกรัฐมนตรี เล่ม 2, 2535: 172)

กัมพูชาเป็นอีกกรณีหนึ่งที่สร้างชื่อเสียงให้แก่รัฐบาลนี้อย่างมาก เนื่องจากมีปัญหาที่ดำเนินมาตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2520 รัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ พยายามผลักดันให้เกิดกระบวนการเจรจาเพื่อสันติภาพ รัฐบาลนายอานันท์ ปันยารชุน สานต่อนโยบายนี้ในลักษณะที่ให้นายกัมพูชาใช้ความพยายามของตนในการแก้ปัญหาจนคลี่คลายไปเอง โดยมีนายอาสา สารสิน รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศประสานงานอยู่เบื้องหลัง ผู้แทนไทยจึงได้เข้าเป็นส่วนหนึ่งของการประชุมระหว่างประเทศที่กรุงปารีสว่าด้วย

กัมพูชา (Paris International Conference on Cambodia: PICC) ระหว่างวันที่ 21-23 ตุลาคม 2534 นำไปสู่การลงนามความตกลงสันติภาพกัมพูชาและกำหนดให้มีการเลือกตั้งทั่วไปในกัมพูชภายใต้อการดูแลขององค์การสหประชาชาติ

รัฐบาลนายอานันท์ ปันยารชุน ได้รับเกียรติให้เป็นเจ้าภาพจัดการประชุมสภาผู้ว่าการธนาคารโลกและกองทุนการเงินระหว่างประเทศ (IMF) ครั้งที่ 46 ประจำปี 2534 ณ ศูนย์การประชุมแห่งชาติสิริกิติ์ ถือเป็นการประชุมที่สำคัญกว่าการประชุมใด ๆ ที่เคยจัดขึ้นในประเทศไทย (เสนาะ อุนากุล 2552: 215-216)

รัฐบาลชุดนี้บริหารประเทศเป็นเวลา 1 ปี 37 วัน ได้รับความชื่นชมว่าแม้จะเป็นเพียงรัฐบาลรักษาการ แต่ได้ริเริ่มนโยบายใหม่ ๆ จำนวนมาก

5.4.2 นายกรัฐมนตรี สมัยที่ 2: “เพื่อฟื้นฟูประเทศไทยให้เกิดเสถียรภาพ ในแนวทางสันติ และคืนอำนาจอธิปไตยให้แก่ประชาชน”

ปัญหาของระบบการเมืองภายหลังเหตุการณ์จลาจลเดือนพฤษภาคม 2535 เป็น “อุบัติเหตุทางการเมือง” ที่ทำให้นายอานันท์ ปันยารชุน ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอีกเป็นสมัยที่ 2 เนื่องจากภายหลังการจลาจล รัฐสภาถูกคัดค้านอย่างหนักทั้งเรื่องของการประกาศใช้กฎหมายนิรโทษกรรม การแก้ไขรัฐธรรมนูญ และการสรรหานายกรัฐมนตรีคนใหม่ พรรคการเมืองที่เคยร่วมงานกับ รสช. ได้เสนอชื่อ พลอากาศเอก สมบุญ ระหงษ์ เป็นนายกรัฐมนตรี แต่ไม่ได้รับการยอมรับจากพรรคการเมืองฝ่ายค้านและพลังประชาชนที่ร่วมชุมนุมรอบนอกรัฐสภา ในที่สุด ดร.อาทิตย์ อุไรรัตน์ ประธานรัฐสภาจึงตัดสินใจครั้งสำคัญด้วยการยืดเวลาให้รัฐธรรมนูญผ่านการพิจารณาจากรัฐสภาเป็นวาระที่ 3 แล้วเปลี่ยนชื่อนายกรัฐมนตรีจาก พลอากาศเอก สมบุญ ระหงษ์ เป็น นายอานันท์ ปันยารชุน ด้วยเหตุผลว่า “He is ready-Made PM.. ให้มาอยู่แค่สามเดือนแล้วยุบสภาให้หน่อย” (สมเกียรติ รุ่งเรืองวิริยะ 2559: 238)

ณัฐพล บุญพิพัฒน์ (2538: 232-237) วิเคราะห์ความชอบธรรมในการดำรงตำแหน่งครั้งนี้ไว้อย่างน่าสนใจว่า เกิดจากคุณสมบัติส่วนตัวของนายอานันท์ ปันยารชุน ที่ได้รับการยอมรับว่าเป็นคนดี มีความสามารถ มีความซื่อสัตย์สุจริต มีจิตใจที่เป็นประชาธิปไตย ความศรัทธาและการยอมรับของสาธารณชนจึงเป็นอำนาจทางศีลธรรมที่เหนือกว่าอำนาจปืนของผู้นำทหารและอำนาจเงินของนักการเมือง นอกจากนี้ผลงานของรัฐบาลในครั้งก่อน ก็ได้รับยกย่องในเรื่องความซื่อสัตย์สุจริต ประสิทธิภาพในการทำงาน การไม่ฝักใฝ่ฝ่ายใด และที่สำคัญ นายอานันท์ ปันยารชุน เป็นผู้นำที่ต่างประเทศยอมรับมากที่สุดคนหนึ่ง

“รัฐบาลอานันท์ 2” บริหารประเทศโดยยึดหลักความโปร่งใสและสานต่อนโยบายเศรษฐกิจเสรีแบบเดียวกับสมัยแรก ประกอบด้วยคณะรัฐมนตรีชุดเดิมเป็นส่วนใหญ่ แต่ปลอดจากอิทธิพลของกองทัพ และมีภารกิจชัดเจนว่า ต้องทำหน้าที่ “เพื่อฟื้นฟูประเทศไทยให้เกิดเสถียรภาพในแนวทางสันติ เพื่อจะได้เป็นที่เชื่อถือแก่นานาประเทศต่อไป..โดยจะดำเนินการทุกวิถีทางเพื่อรักษาเสถียรภาพและความมั่นคงภายในประเทศ โดยยึดหลักสันติธรรม เพื่อสร้างความเข้าใจและรู้จักสามัคคีของคนในชาติ” และต้อง “คืนอำนาจอธิปไตยให้แก่ประชาชน” (สำนักนายกรัฐมนตรี เล่ม 2, 2535: 34-51) ดังนั้น ทั้งที่มีเวลาในการบริหารประเทศเพียง 3 เดือนเศษ แต่กลับมีผลงานมากมาย ที่สำคัญคือ (วิทย์ รายนานนท์ 2536: 17-25)

(1) การตราพระราชกฤษฎีกายกยอสภาผู้แทนราษฎรเพื่อจัดการเลือกตั้งทั่วไป และจัดตั้งองค์กรกลาง เพื่อดำเนินการกำกับดูแล ควบคุม และตรวจสอบการเลือกตั้ง

(2) การส่งเสริมให้สื่อมวลชนมีสิทธิเสรีภาพและควบคุมกันเอง ผ่านการจัดตั้งสถานีโทรทัศน์ไอทีวี ให้เป็นสื่อเสรี การปรับปรุงองค์การสื่อสารมวลชนแห่งประเทศไทย (ช่อง 9 อสมท.) สถานีวิทยุแห่งประเทศไทย (สทท. ช่อง 11 กรมประชาสัมพันธ์) และคณะกรรมการบริหารวิทยุกระจายเสียงและวิทยุโทรทัศน์ (กบว.) ให้มีประสิทธิภาพเพิ่มขึ้น

(3) การแก้ไขปัญหาความขัดแย้งที่มีผลกระทบทางสังคมและการเมือง โดยใช้เวทีต่าง ๆ กล่าวสุนทรพจน์และแสดงปาฐกถา เพื่อรณรงค์ให้คนไทยกลับมาปรองดองสมานฉันท์ “เข้าใจและรู้จักสามัคคี” (สำนักนายกรัฐมนตรี เล่ม 2, 2535) การตั้งคณะกรรมการชุดต่าง ๆ เพื่อสอบสวน ตรวจสอบ หาข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการกระทำความผิดและความเสียหายอันเกิดจากการชุมนุมระหว่างวันที่ 17-20 พฤษภาคม 2535 การเปลี่ยนแปลงคณะผู้บริหารระดับสูงของรัฐวิสาหกิจจากผู้นำทหารมาเป็นข้าราชการพลเรือน

กล่าวโดยสรุป การดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีทั้ง 2 วาระของนายอานันท์ ปันยารชุน แม้ว่าจะมาโดยอุบัติเหตุ แต่การที่นายอานันท์ ปันยารชุน เป็นผู้บริหารที่มีวิสัยทัศน์(Vision) ชัดเจนว่าจะยึดมั่นในหลักการและวิธีการทำงานแบบโปร่งใส (Transparency) ตรวจสอบได้ (Accountability) ทำให้การบริหารประเทศของรัฐบาลมียุทธศาสตร์ (Strategy) และมีการดำเนินการเพื่อให้บรรลุเป้าหมาย ดังปรากฏผลงานตามที่กล่าวมาข้างต้น ความสำเร็จของรัฐบาลนายอานันท์ ปันยารชุนจึงมีจุดเริ่มต้นมาจากการเลือกใช้นโยบาย “กรม.ของนายก ๆ อานันท์ เป็นคนมีภาพลักษณ์ดี มีฝีมือ ใฝ่งานและจับงานได้ทันทีเป็นส่วนใหญ่” (วิษณุ เครืองาม 2554: 81) นำหลักการพูดและหลักบริหารธุรกิจมาใช้ในการกระจายงาน มอบอำนาจความรับผิดชอบและการตัดสินใจให้รองนายกรัฐมนตรี นายกรัฐมนตรีในฐานะผู้นำจะทำหน้าที่เป็นผู้ติดตามงานที่รู้ความเป็นไปของเรื่องที่อยู่ในขั้นตอนต่าง ๆ ทั้งหมด “สไตล์ของท่านคือพูดสั้น เอาแต่ประเด็น ตรงไปตรงมา ไม่กลัวการโต้แย้ง กล้าเผชิญปัญหา กล้าตัดสินใจ และมียุทธวิธีที่แยบคาย” (วิษณุ เครืองาม 2554: 84)

5.5 การกิจต่อเนื่อง.. ความคิดต่อยอด

เมื่อสิ้นสุดภารกิจรัฐบาลรักษาการ นายอานันท์ ปันยารชุน กลับไปทำหน้าที่ ประธานกรรมการกลุ่มบริษัท สหยูเนี่ยน จำกัด (มหาชน) รวมถึงประธาน-คณะกรรมการของบริษัทในเครือ และเกษียณอายุเมื่อวันที่ 1 กันยายน 2545 อย่างไรก็ตาม การถูกสอบสวนจากคดีความหลายคดี ตั้งแต่คดีการประมูลโครงการโทรศัพท์ 3 ล้านเลขหมาย การขายโรงกลั่นน้ำมันไทยออยล์ และการถูกนายประวิทย์ ชัมภรัตน์ อดีตผู้พิพากษาหัวหน้าคณะศาลฎีกายื่นฟ้องนายอานันท์ ปันยารชุนและคณะ ในข้อหาเป็นเจ้าพนักงานละเว้นการปฏิบัติหน้าที่โดยมิชอบ ทำให้เกิดความเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อให้อานันท์ ปันยารชุน อภิ การจัดตั้ง “กลุ่มเพื่อนอานันท์” (Friends of Anand: FOA) การจัดงาน “ดอกไม้ให้อานันท์” (Flowers for Anand) งาน “Run for Anand” ปฏิริยาดังกล่าว สะท้อนการยอมรับผู้นำรัฐบาลที่มีคุณสมบัติในแง่ความเป็นผู้มีคุณธรรมจริยธรรม มีความซื่อสัตย์สุจริต มีความสามารถ กล้าหาญ กล้ารับผิดชอบ นายอานันท์ ปันยารชุน จึงยังคงได้รับการยอมรับให้ดำรงตำแหน่งทางสังคม ธุรกิจและการเมืองต่อไป ทั้งในประเทศและระหว่างประเทศ รวมถึงการ

ได้รับรางวัลเกียรติคุณต่าง ๆ ปรากฏบางตัวอย่างดังต่อไปนี้ (<http://www.anandp.in.th/roles.html>, 20 มิถุนายน 2554)

ในประเทศไทย ปี 2535-2551 ประธานสภาสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทยและกรรมการบริหารสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย ปี 2536-2550 ประธานกรรมการสภาสถาบันสิ่งแวดล้อมไทย ปี 2536-2550 ประธานคณะกรรมการนักธุรกิจเพื่อสิ่งแวดล้อมแห่งประเทศไทย ปี 2540 ประธานคณะกรรมการการยกร่างรัฐธรรมนูญ และประธานคณะกรรมการพิจารณาร่างรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย สภาร่างรัฐธรรมนูญ ปี 2541-2544 กรรมการที่ปรึกษาคณะกรรมการนโยบายสังคมแห่งชาติ ปี 2551-2545 ประธานกรรมการคณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการจัดทำนโยบายและแผนแม่บทด้านสิทธิมนุษยชน ปี 2544-2548 ประธานสภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ปี 2544-2545 ประธานคณะกรรมการอิสระเพื่อติดตามผู้สูญหายและช่วยเหลือผู้เสียหายจากเหตุการณ์เดือนพฤษภาคม 2535 ปี 2548-2549 ประธานคณะกรรมการอิสระเพื่อความสมานฉันท์แห่งชาติ (กอส.) และรางวัลรามอนแมกไซไซ สาขาบริการรัฐกิจ ประจำปี 2540

ต่างประเทศ ปี 2536-2537 ประธานคณะกรรมการนักธุรกิจเพื่อสิ่งแวดล้อม(เงินิวา) ปี 2537 ที่ปรึกษาสำนักงานข้าหลวงใหญ่ผู้ลี้ภัยแห่งสหประชาชาติ (UNHCR) ปี 2538-2540 คณะกรรมการ Juror for the Conrad N. Hilton Humanitarian Prize ปี 2538-2549 ประธานกรรมการสถาบันคีนันแห่งเอเชีย (Kenan Institute Asia) ปี 2539 ทูตองค์การยูนิเซฟประจำประเทศไทย ปี 2542-2550 ที่ปรึกษาปัญหาต่อต้านคอร์ปชั่นภูมิภาคเอเชีย-แปซิฟิกของธนาคารโลก ปี 2543-2549 สมาชิกคณะที่ปรึกษา คณะกรรมการกาชาดระหว่างประเทศ ปี 2546-2548 ประธานคณะกรรมการอำนวยการ Asia Pacific Leadership Forum on HIV/AIDS and Development (APLF) ปี 2546-2547 ประธานคณะผู้ทรงคุณวุฒิระดับสูง ด้านภัยคุกคามความท้าทายและการเปลี่ยนแปลง องค์การสหประชาชาติ (Chairman of High Level Panel on Treats, Challenges and Change of the United Nations) ปี 2540-2551 ประธานสภามหาวิทยาลัยมหาวิทยาลัยอยุธยา

ปัจจุบัน นายอานันท์ ปันยารชุน ดำรงตำแหน่งสำคัญเพียงบางตำแหน่ง อาทิ นายกรรมการธนาคารไทยพาณิชย์จำกัด (มหาชน) (2550) ที่ปรึกษาบริษัท Chevron Asia South Ltd. (2549) กรรมการที่ปรึกษาองค์การเพื่อความโปร่งใสนานาชาติ (2543) ทูตองค์การยูนิเซฟประจำประเทศไทย (2539)

การดำรงตำแหน่งดังกล่าวมาข้างต้น ทำให้นายอานันท์ ปันยารชุน เป็นอดีตนายกรัฐมนตรีที่ยังคงทำงานบริหารขับเคลื่อนองค์กรที่รับผิดชอบ และได้รับเชิญเป็นองค์ปาฐก กล่าวสุนทรพจน์ บรรยาย และให้สัมภาษณ์แก่สื่อมวลชน จึงมีโอกาสนำเสนอความคิดเห็นที่มีต่อสังคมไทยในมิติต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง เป็นนักพูดมากกว่านักเขียน เพราะได้พูดในที่สาธารณะมาตั้งแต่เมื่อรับราชการในต่างประเทศ (http://www.kbeautiful.com/health_wellness/html, 21 กันยายน 2553) ครั้นต้องเป็นนายกรัฐมนตรี ก็ยิ่งให้ความสำคัญกับการสื่อสารเชิงรุกผ่านการพูด การพบปะประชาชนและสื่อ การพูดในสถานที่ต่าง ๆ จึงเป็นการสื่อสารทางตรงที่มีต่อสาธารณชน เป็นยุทธวิธีสำคัญที่นายอานันท์ ปันยารชุน ใช้ขณะดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี แม้จะย้ำเสมอว่า “ตัวผมแม้ไม่ใช่ นักพูด ผมชอบทำมากกว่าพูด แต่เมื่อผมจะต้องพูด ผมก็รู้สึกว่าการพูดเป็นสิ่งสำคัญที่เราระจะละเลยไม่ได้ ผมถือหลักว่า ‘ผมมีสิทธิ์ที่จะพูดเยอะ แต่ผมไม่มีสิทธิ์ที่จะพูดเลอะเทอะ’ ”

(http://www.anandp.in.th/th_speech/t020603.html) เนื่องจากการพูด “เป็นทั้งหน้าที่และความรับผิดชอบที่ต้องสื่อให้ประชาชนมีความเข้าใจว่ารัฐบาลกำลังทำอะไรอยู่ กำลังคิดอะไรอยู่ กำลังวางแผนอะไรอยู่และประชาชนมีสิทธิที่จะได้รับทราบข้อมูล ถึงแนวทางการคิด ถึงวิธีการ ถึงกระบวนการและวัตถุประสงค์ในบั้นปลายของนโยบายต่าง ๆ” (http://www.anandp.in.th/th_speech/t040401.html)

การติดตามสาระสำคัญจากการปาฐกถา คำปราศรัย สุนทรพจน์ บรรยายและคำให้สัมภาษณ์ของ นายอานันท์ ปันยารชุน นับตั้งแต่ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีเป็นต้นมา ผู้เขียนพบว่า นายอานันท์ ปันยารชุน มีความเป็นนักคิดและเป็นผู้นำที่มีแบบฉบับหรือมี “สไตล์” เป็นของตัวเอง ทั้ง ๆ ที่เขากล่าวในหลายครั้งว่า “เราคนไทยมักใฝ่ฝันให้มีอัครวินซีมีชาวเขามาช่วยเมื่อประเทศเราประสบปัญหา แต่ยุคแห่งการตัดสินใจแบบ ‘ฉันทูตที่สุด’ ได้หมดไปแล้ว” (http://www.anandp.in.th/th_speech_20150917.pdf) เพราะผู้นำคือมนุษย์ผู้มีกิเลสและมีจุดอ่อนเช่นที่มนุษย์ทั่วไปมีและแม้ว่ารัฐจะมีข้อมูลและอำนาจมากขึ้น แต่รัฐก็มิได้รู้ดีไปทุกอย่าง โดยเฉพาะโลกในยุคปัจจุบัน นายอานันท์ ปันยารชุน จึงมีทัศนคติต่อระบอบประชาธิปไตยไทยที่ผ่านมาว่า (http://www.anandp.in.th/th_speech/t040302.html)

ผมขอเรียกว่าประชาธิปไตยศิตรา คือศิตราไว้เฉย ๆ ให้รู้ที่บ้านเมืองนี้มีการปกครองระบอบประชาธิปไตย เป็นประชาธิปไตยในรูปแบบ แต่ในสาระและกระบวนการยังคงขึ้นอยู่กับรัฐธรรมนูญอีกฉบับหนึ่ง ไม่มีใครร่างไว้เป็นลายลักษณ์อักษร แต่บังคับใช้กันอยู่ทั่วไป เป็นนิกตีกาที่ว่าด้วยการมีพรรคพวก การอุปถัมภ์ค้ำจุนที่เกินขอบเขตระหว่างผู้มีอำนาจทางการเมือง ข้าราชการ และกลุ่มนักธุรกิจระดับบน เป็นระบบสัมพันธ์ที่คนนอกจรรยาอำนาจไม่มีส่วนรู้เห็น เอื้อต่อการใช้อำนาจโดยมิชอบ

วิธีการที่สังคมไทยจะพัฒนาระบอบประชาธิปไตยให้ก้าวหน้าต่อไปนั้น นายอานันท์ ปันยารชุนเคยกล่าวไว้ตั้งแต่ปี 2535 ว่า “เราจะต้องพยายามสร้างระบบของเราขึ้นมาโดยไม่ต้องไปอิงกับระบบหนึ่งระบบใดโดยเฉพาะ แต่เราจะต้องยึดถือหลักการของระบบประชาธิปไตยที่ว่า จะเลือกใครก็ตาม สถาบันรัฐสภาจะต้องเป็นผู้กำกับดูแลการเลือกบุคคลผู้นั้นอย่างเปิดเผย อย่างชัดเจน และตามกติกากว่าทุกคนสามารถมองเห็นอย่างโปร่งใสได้” (2535: 64) และควรต้องปฏิรูปสังคมเพราะถ้าสร้างคนไทยให้เป็นคนดีแล้ว ย่อมจะได้ระบอบประชาธิปไตยที่ดีด้วย นายอานันท์ ปันยารชุนจึงใช้คำว่า “โปร่งใส” (Transparency) เป็นวิสัยทัศน์ (Vision) ของรัฐบาล ที่มาของคำนี้เขากล่าวว่ามาโดยอุบัติเหตุเช่นเดียวกับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี เป็นคำในภาษาไทยที่มีรากฐานมาจากวัฒนธรรมไทย คือหลักทศพิธราชธรรม ซึ่งพระมหากษัตริย์ในอดีตทรงมีจิตสำนึกว่า การมีอำนาจและการใช้อำนาจนั้นจำเป็นต้องมีเกณฑ์บางอย่างเพื่อควบคุมความประพฤติ จึงเป็นความคิดริเริ่มของผู้ปกครองเพื่อให้ประชาชนที่อยู่ใต้การปกครองได้รับประโยชน์สูงสุด “ทศพิธราชธรรมอันนี้ผมถือว่าเป็นบ่อเกิด เป็นจุดเกิดของ Good Governance ในเมืองไทยที่เราอาจแปลว่า ธรรมรัฐ หรือ ธรรมาภิบาล เราอาจใช้คำว่า Royal Good Governance” (http://www.anandp.in.th/th_speech/t040401.html) วิสัยทัศน์และหลักการบริหารของนายอานันท์จึงเกิดจากการผสมผสานและสร้างสรรค์สิ่งทีมาจากหลายวัฒนธรรม “ต่างประเทศเขามีเราไม่มี เรามีแต่เขาไม่มี” ให้สอดคล้องกับสังคมปัจจุบัน และสิ่งที่ “เรามี” ใน

ทัศนะของนายอานันท์ ปันยารชุน คือการนำค่านิยมที่ดี กลไกทางวัฒนธรรมที่ดีของสังคมไทยในอดีตกลับมาใช้เป็นส่วนหนึ่งของการแก้ปัญหาและพัฒนาประเทศ

นายอานันท์ ปันยารชุน จึงเป็นอดีตนายกรัฐมนตรีที่มีบทบาทสำคัญในการผลักดันให้เกิดการปฏิรูปการเมืองตามรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2540 โดยคาดหวังว่ารัฐธรรมนูญฉบับใหม่นี้จะเป็นรอยต่อที่สำคัญของการเมืองในปัจจุบันและอนาคต เป็นทั้งการสร้างจิตวิญญาณให้กับรัฐธรรมนูญและเป็นการสะท้อนพลังทางภูมิปัญญาของสังคมไทยในการนำหลักประชาธิปไตยอันเป็นมาตรฐานสากลและรากฐานทางวัฒนธรรมของไทยมาประมวลและสังเคราะห์ให้รัฐธรรมนูญที่จะยกกร่างขึ้น มาจากเจตจำนงของมหาชนอย่างแท้จริง (http://www.anandp.in.th/th_speech/t040204.html) ขณะเดียวกันวิกฤตการณ์ทางการเงินของประเทศไทยที่มีผลกระทบไปยังประเทศเพื่อนบ้านในเอเชีย ทำให้ธนาคารโลกและกองทุนการเงินระหว่างประเทศผลักดัน Good Governance ให้เป็นวาระสำคัญของโลกเพื่อคลี่คลายปัญหา คำว่า “Good Governance” จึงกลายเป็นคำศัพท์ที่แพร่หลายและมีการนิยามแตกต่างกัน (สมบุญ ณ ศิริประชัย 2551: 1-112) ตลอดทศวรรษ 2540 จึงเป็นช่วงเวลาที่นายอานันท์ ปันยารชุน ใช้เวทีต่าง ๆ ในการสื่อสาร โดยการพูดกับหน่วยงานและสาธารณชนจำนวนมาก เขากล่าวย้ำเสมอถึงองค์ประกอบต่าง ๆ ที่ Good Governance จำเป็นต้องมี กับสิ่งที่สังคมทุกภาคส่วนต้องร่วมกันทำ โดยเชื่อว่า “*ธรรมรัฐและ Good Governance เป็นเรื่องเดียวกันและทางเดียวที่จะเกิดขึ้นได้ ก็คือจิตสำนึกของประชาชนทั่วประเทศที่จะต้องเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมือง*” (http://www.anandp.in.th/th_speech/t040305.html) องค์ประกอบที่ Good Governance จำเป็นต้องมี ได้แก่ ความรับผิดชอบและมีเหตุผลที่อธิบายได้ (Accountability) การมีส่วนร่วมของประชาชน สามารถคาดการณ์ได้ ความโปร่งใส ระบบกฎหมายที่ยุติธรรม มีผู้ใช้กฎหมายที่มีคุณธรรมจริยธรรม มีตุลาการที่เป็นอิสระ มีสื่อที่เป็นอิสระและรับผิดชอบ และมีความเชื่อมโยงระหว่างองค์ประกอบทั้งหลายเหล่านี้ด้วย

นอกจากภารกิจในการนำเสนอความคิดผ่านการพูดต่าง ๆ นายอานันท์ ปันยารชุน ยังมีบทบาทในการทำงานด้วย โดยริเริ่มก่อตั้งและเข้าร่วมผลักดันผ่านหน่วยงาน ที่สำคัญเช่น องค์กรเพื่อความโปร่งใสในประเทศไทย (2543) คณะกรรมการนักธุรกิจเพื่อสิ่งแวดล้อมแห่งประเทศไทย (2536-2550) เป็นต้น (<http://www.transparency-thailand.org/thai/index.php/> และ <http://www.tei.or.th/> 25 กันยายน 2018)

ในต้นทศวรรษ 2550 นายอานันท์ ปันยารชุน สรุบบทเรียนจากประสบการณ์ผ่านการบรรยายเรื่อง “*ประชาธิปไตยที่ยั่งยืน*” (Sustainable Democracy) สะท้อนความรู้สึกนึกคิดที่มีต่อการพัฒนาระบบประชาธิปไตยของไทยและประเทศทั้งหลายในโลกนี้ที่ “*ยังคงเป็นอุดมการณ์ที่ดูเหมือนอยู่แค่เอื้อมแต่ไปไม่ถึงสักที*” (http://www.anandp.in.th/th_speech/t01092008.html) มีสาระสังเขปว่าในโลกตะวันตก ระบบประชาธิปไตยวิวัฒนาการอย่างเชื่องช้า กว่าประชาชนทั้งหมดจะมีสิทธิมีส่วนร่วมทางการเมืองต้องใช้เวลากว่าร้อยปี การสร้างประชาธิปไตยในเอเชียจึง “*จำเป็นต้องมีเสาหลักอย่างน้อยจำนวนหนึ่งสำหรับรองรับโครงสร้างพื้นฐานของประชาธิปไตย*” ได้แก่ การเลือกตั้งที่เสรีและยุติธรรม, การมีขันติธรรมทางการเมือง, การปกครองที่ยึดกฎหมายหรือหลักนิติธรรม, การมีเสรีภาพในการแสดงออก, ความรับผิดชอบต่อประชาชนและความโปร่งใส, การกระจายอำนาจ และประชาสังคม เสาหลักทั้ง 7 เสานี้แม้จะเป็นสิ่งจำเป็น แต่ยังคงอาศัยผู้นำที่ต้อง “*ดำรงตนด้วยความซื่อสัตย์ โปร่งใส รับผิดชอบ สามารถสร้างฉันทามติ มีจิตใจที่เปิดกว้างและเป็น*

ธรรม ยึดมั่นต่อความยุติธรรมและส่งเสริมประโยชน์สาธารณะ มีขันติธรรม รับผิดชอบต่อฝ่ายที่ตรงข้ามกัน” และต้องอาศัยการมีส่วนร่วมของพลเมืองทุกคนที่มีความรู้และสามารถใช้สิทธิของตนอย่างรับผิดชอบเพราะ “ประชาธิปไตยเป็นสิ่งที่ไม่สามารถยึดเยียดจากภายนอกได้ แต่เป็นสิ่งที่ต้องมาจากข้างใน กล่าวคือประชาชน ต้องเป็นผู้ต้องการประชาธิปไตยเอง”

พอถึงปลายทศวรรษ 2550 ท่ามกลางบริบทของสังคมไทยที่กำลังเผชิญกับปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างกลุ่มเสื้อเหลืองและการเปลี่ยนแปลงที่สืบเนื่องมาจากปัจจัยต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศ นายอานันท์ ปันยารชุน ได้นำเสนอความคิดเห็นอย่างลุ่มลึกเกี่ยวกับสังคมไทยอีกครั้งหนึ่งว่า (http://www.anandp.in.th/th_speech/t_speech_20150917.pdf)

ธรรมาภิบาลในระบอบประชาธิปไตยหรือ Democratic Governance เป็น ประชาธิปไตยที่แท้จริงบนพื้นฐานของความชอบธรรม ซึ่งในมุมมองของผม เรามี แต่ประชาธิปไตยที่เน้นรูปแบบมากกว่าสาระ มีการเลือกตั้งแล้วก็จบ ไม่ได้มีการใส่ใจในการพัฒนาสถาบันต่าง ๆ ที่จำเป็นของประชาธิปไตย สิ่งที่เราเผชิญตอนนี้ หากมองลึกลงไปแล้วมีต้นตอมาจากการที่เราไม่เคยมีการเปลี่ยนแปลงตามวิถีทางของระบอบประชาธิปไตยอย่างแท้จริง เป็นเพียงการตกแต่งผิวเผิน เป็นเพียงเหล้าใหม่ในขวดเก่า.. ที่สำคัญ เรายังไม่พยายามค้นหาเหตุที่แท้จริงของความแตกแยกในเมืองไทย หลายสิ่งหลายอย่างไม่เกี่ยวกับนโยบายที่รัฐบาลในอดีตและปัจจุบันกำลังทำ ไม่ใช่เรื่องการต่อสู้ระหว่างคนที่นิยมประชาธิปไตยหรือไม่นิยมประชาธิปไตย แต่เป็นเรื่องของความยากจน ความไม่ยุติธรรมในสังคม ความเหลื่อมล้ำในสิทธิและโอกาส

นายอานันท์ ปันยารชุน จึงนำเสนอ “บรรทัดฐานใหม่ (New Normal) ของเส้นทางประชาธิปไตย” เพื่อนำประเทศก้าวออกไปจากช่วงรอยต่อนี้ โดยมีสิ่งที่ต้องทำอยู่ 4 ประการ ได้แก่ (1) ต้องพัฒนาเศรษฐกิจให้ยั่งยืน ทัวถึงและเท่าเทียม (2) ต้องพัฒนาให้สังคมไทยเป็นสังคมที่เปิดกว้าง ให้คนทุกภาคส่วน ทุกกลุ่ม ทุกศาสนา ทุกพื้นที่ มีสิทธิเสรีภาพ มีขันติธรรม และมีโอกาสเท่าเทียมกันในการมีส่วนร่วมกำหนดทิศทางการพัฒนาประเทศ สื่อต้องเป็นตัวกลางในการนำเสนอข้อมูลให้เกิดความสมดุล (3) ต้องยึดหลักนิติธรรม เน้นเจตนาธรรมแห่งกฎหมาย เน้นความเสมอภาคเท่าเทียมกัน และเน้นความเป็นอิสระของฝ่ายตุลาการ กระบวนการร่างและการบังคับใช้กฎหมายต้องโปร่งใส เป็นธรรมและตรวจสอบได้ (4) ต้องปรับสมดุลในโครงสร้างเชิงอำนาจระหว่างภาครัฐกับภาคประชาชน ผ่านการกระจายอำนาจ โดยปฏิรูปให้องค์กรท้องถิ่นและประชาชนในแต่ละพื้นที่มีส่วนร่วมในการกำหนดแผนแม่บทและแนวทางการปฏิบัติในการบริหารจัดการท้องถิ่นของตนเอง รัฐบาลควรมีหน้าที่ในการเป็นผู้ให้ความรู้ ให้ข้อมูล ให้การสนับสนุนงบประมาณและสนองความต้องการอื่น ๆ ตามความจำเป็นเท่านั้น เพื่อให้ภาคประชาชนมีความเข้มแข็ง จึงต้องมีการปฏิรูประบบการศึกษาอย่างจริงจังเพื่อพัฒนาขีดความสามารถของประชาชนให้มีความตื่นตัว สนใจ และพร้อมที่จะผลักดันให้ออกมามีส่วนร่วมในการเปลี่ยนแปลงสังคม

การให้สัมภาษณ์ล่าสุดในนิตยสาร **Optimise** (มกราคม 2018) นายอานันท์ ปันยารชุน ยังคงกล่าว ย้ำในสาระเดิมและด้วยความหวังแบบเดิมว่าทุกประเทศย่อมมีระยะเวลาของการเปลี่ยนผ่านไปสู่ประชาธิปไตย แตกต่างกันไป ทั้งที่ทุกคนต่างรู้ว่าระบอบประชาธิปไตยเป็นระบอบการปกครองที่เลวร้ายที่สุด แต่ระบอบ ประชาธิปไตยต้องมืองค์ประกอบหลายอย่าง ถ้าขาดสิ่งหนึ่งสิ่งใดไป หรือมีบางสิ่งมากเกินไป ประชาธิปไตยก็ย่อม เสื่อมได้เช่นกันเพราะ “การสร้างประชาธิปไตยนั้นต้องมี ‘the art of the possible (ศิลปะแห่งความเป็นไป ได้)’ รวมอยู่ด้วย” (http://optimise.kiatnakinphatra.com/cover_story_11.php - Optimise Magazine, 24 มกราคม 2561) ดังนั้น การสร้างสังคมที่ดี ความเข้มแข็งภายในมนุษย์ในระดับบุคคลจึงเป็น ขึ้นส่วนที่ขาดไม่ได้ และการออกแบบโครงสร้างของระบบการเมืองเศรษฐกิจและสังคม ต้องเป็นสิ่งที่สังคมต้อง ร่วมกันทำ เพื่อรองรับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา

6. บทสรุปและข้อเสนอแนะ

นายอานันท์ ปันยารชุน เป็นอดีตนายกรัฐมนตรีที่มีชีวิตร่วมสมัยมากับการพัฒนาประชาธิปไตยไทย แม้นายอานันท์จะกล่าวถึงกำเนิดของประชาธิปไตยในทัศนะที่ไม่ชื่นชมนัก แต่ตลอดมานายอานันท์กลับเป็นนักคิด (Thinker) ที่คิดอย่างเป็นกระบวนการ มองเห็นอดีต เข้าใจปัจจุบัน มองไกลสู่ออนาคต และให้ความสำคัญอย่างยิ่งกับการออกแบบระบบหรือโครงสร้างที่จะบังคับหรือจูงใจคนให้เกิดพฤติกรรมที่ต้องการ การที่สังคมให้การยอมรับความเป็นผู้นำในแบบฉบับของนายอานันท์ ปันยารชุน ทั้ง ๆ ที่มีได้เข้าสู่ตำแหน่งตามแนวทางประชาธิปไตย ยังสะท้อนถึงทัศนคติของคนไทยในช่วงทศวรรษ 2530-2550 ด้วยว่าคุณสมบัติส่วนบุคคลของผู้นำที่ยึดธรรมาภิบาลมีความสำคัญมากกว่าผู้นำที่มาจากการเลือกตั้ง เรื่องราวของนายอานันท์ ปันยารชุนและคณะทำงานของนายอานันท์ ปันยารชุนที่ประกอบด้วยบุคลากรที่มากด้วยความสามารถ จากทั้งภาครัฐบาลและภาคธุรกิจเอกชนจึงมีอีกหลายประเด็นที่น่าสนใจและยังมีข้อมูลอีกเป็นจำนวนมากที่รอผู้สนใจมาศึกษาต่อ

รายการอ้างอิง

- กฤษณ์ ทองเลิศ. 2535. การร้องทุกข์ผ่านสื่อมวลชนในช่วงเปลี่ยนผ่านคณะรัฐบาลจากรัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ สู่ รัฐบาลนายอานันท์ ปันยารชุน (พฤศจิกายน 2533-พฤษภาคม 2534). วิทยานิพนธ์นิเทศศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- การบริหารสไตลิ่งโปร่งใสของอานันท์ ปันยารชุน. 2535. สัมภาษณ์โดยนักข่าวอาวุโส. กรุงเทพฯ: มีเดีย บิสซิเนส.
- จันทร์หา บวรณฤกษ์ และปิยนารถ บุนนาค. 2521. การศึกษาผลกระทบทางการเมืองจากความสัมพันธ์ไทย-สหรัฐอเมริกา (พ.ศ.2493-2506) : รายงานผลการวิจัย. ทุนรัชดาภิเษกสมโภช จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จุลชีพ ชินวรรณ. 2542. “นโยบายต่างประเทศของไทยในช่วงสงครามเย็น.” ใน โคริน เพ็ญเกษม และคณะ. (บรรณาธิการ). **รวมงานเขียนและปาฐกถา เรื่อง การต่างประเทศของไทยจากอดีตถึงปัจจุบัน**. เล่มที่ 1. กรุงเทพมหานคร: มิตรนราการพิมพ์, 72-99.
- ชลทิศ อาจมนภาพ (เรียบเรียง). 2542. **ปกเปลือก...อานันท์ ปันยารชุน**. กรุงเทพฯ: หลีกไทย.
- ณัฐพล บุญยพิพัฒน์. 2538. **บทบาทของรัฐบาลนายอานันท์ ปันยารชุน กับการเมืองไทย : ศึกษาช่วงปี พ.ศ.2534-2535**. วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นิพัทธ์ สระฉันทพงษ์. 2544. **เอกสารรายงานรัฐสภา รวบรวมรายชื่อคณะรัฐมนตรีตั้งแต่คณะแรกจนถึง คณะปัจจุบัน**. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร.
- นุกูล ประจวบเหมาะ. 2540. **ชีวิตที่คุ้มค่า**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: ดอกหญ้า.
- เนาวรัตน์ พงษ์ไพบูลย์ และคนอื่น ๆ . 2547. **ขอบคุณกับคุณอานันท์**. กรุงเทพมหานคร: มติชน.
- ประสาร มฤคพิทักษ์ และคณะ (เรียบเรียง). 2541. **อานันท์ ปันยารชุน : ชีวิต ความคิด และการงานของอดีตนายกรัฐมนตรีสองสมัย**. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- ไพโรจน์ อยู่มณเฑียร. 2537. **ควาหะนายอานันท์ ปันยารชุน คนดีที่สังคมยังต้องการ**. กรุงเทพมหานคร: แสงดาว.
- รุ่งมณี เมฆโสภณ. 2533. **ประชาธิปไตยเปื้อนเลือด เหมือนมาไกลแต่ไปไม่ถึงไหน**. กรุงเทพมหานคร: บ้านพระอาทิตย์.
- วิชัย โชควิวัฒน์. 2547. “คุณอานันท์ ปันยารชุนกับงานด้านสาธารณสุข” ใน **ขอบคุณกับคุณอานันท์**. กรุงเทพฯ: มติชน : 273-294.
- วิทย์ รายนานนท์. 2536. **รัฐบาลฟื้นฟูชาติกับการพัฒนาประชาธิปไตย**. เอกสารวิจัยส่วนบุคคลลักษณะวิชาการเมือง วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร รุ่นที่ 35 ประจำปีการศึกษา 2535-2536. กรุงเทพมหานคร: วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร.
- วิชณู เครืองาม. 2554. **เล่าเรื่องผู้นำ**. กรุงเทพมหานคร: มติชน.

- ส. ศิวรักษ์. 2534. **วิพากษ์ รสช. ลอกคราบนายอานันท์ ปันยารชุน : บทปาฐกถา 6 เดือน รสช. ความถดถอยของประชาธิปไตยไทย**. กรุงเทพมหานคร: สมาพันธ์.
- สมเกียรติ รุ่งเรืองวิริยะ. 2559. **แกะดำโลกสวย**. ปทุมธานี: อาร์เอสยู พับลิชชิ่ง.
- สมบูรณ์ ศิริประชัย. 2551. “ธรรมาภิบาลภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์ : นัยต่อประเทศไทย.” **รัฐศาสตร์สาร** 29, 3 (กันยายน-ธันวาคม 2551): 1-112.
- สำนักนายกรัฐมนตรี. 2534. **คำแถลงนโยบายของคณะรัฐมนตรี นายอานันท์ ปันยารชุน นายกรัฐมนตรี แถลงต่อสภานิติบัญญัติแห่งชาติ วันพฤหัสบดีที่ 4 เมษายน 2534**. กรุงเทพฯ.
- สำนักนายกรัฐมนตรี. (2535). **คำกล่าวอำลาประชาชน ของนายอานันท์ ปันยารชุน**. กรุงเทพฯ.
- สำนักนายกรัฐมนตรี. (2535). **งานของรัฐบาลอานันท์ ปันยารชุน เล่ม 1-2**. กรุงเทพฯ.
- สำนักนายกรัฐมนตรี. (2534). **แนวคิดและการบริหารงานของนายอานันท์ ปันยารชุน นายกรัฐมนตรี เล่ม 1-2**. กรุงเทพฯ.
- สำนักนายกรัฐมนตรี. (2535). **ภาพล้อในหนังสือพิมพ์รัฐบาลอานันท์ ปันยารชุน**. กรุงเทพฯ.
- สุรพงษ์ ชัยนาม. 2550. **การทูต-การเมือง ไม่ใช่เรื่องส่วนตัว**. กรุงเทพมหานคร: ศยาม.
- เสนาะ อุณาภูล. 2552. **อัตชีวประวัติและงานของเสนาะ อุณาภูล**. กรุงเทพมหานคร: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย.
- เสวก มีลาภกิจ. 2537. **การจัดตั้งเขตการค้าเสรีอาเซียน : ศึกษาบทบาทของประเทศไทย สมัยรัฐบาลนายอานันท์ ปันยารชุน**. วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อานันท์ ปันยารชุน. 2542. “ผูกมิตรกับสาธารณรัฐประชาชนจีน.” และ “การเจรจาปรับความสัมพันธ์ทางการทูตไทย-เวียดนาม.” ใน โคริน เพ็ญเกษม และคณะ. (บรรณาธิการ). **รวมงานเขียนและปาฐกถา เรื่องการต่างประเทศของไทยจากอดีตถึงปัจจุบัน. เล่มที่ 1**. กรุงเทพมหานคร: มิตรนราการพิมพ์, 195-208. และ 232-244.
- อานันท์ ปันยารชุน คนกวาดเมฆ**. (2536). โดย ชมรมนักธุรกิจเพื่อประชาธิปไตย, ชมรมนักกฎหมายเพื่อประชาธิปไตย, มูลนิธิศูนย์กฎหมายสิ่งแวดล้อมประเทศไทย กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- อาริยา สินธุจริยวัตร บุณนาค. 2539. **อานันท์ ปันยารชุน**. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช.

เว็บไซต์

- <http://www.anandp.in.th/index.html>, 20 มิถุนายน 2554.
- <http://www.gotomanager.com/news/printnews.aspx?id=31316>
- http://www.kbeautifulife.com/health_wellness/html, 21 กันยายน 2553. “**ไม่คิด ไม่หวัง ไม่อยากไม่ทุกข์...เป็นสุขแบบอานันท์ ปันยารชุน**”
- http://optimise.kiatnakinphatra.com/cover_story_11.php - Optimise Magazine 11 (มกราคม 2018 ธนกร จ่างพานิช. “**Building Dialogue อานันท์ ปันยารชุน กับการสร้างสะพานแห่งความเข้าใจในยุคแห่งการแบ่งแยก**”

http://www.sahaunion.com/former_chairman, 20 กันยายน 2561.

<http://www.transparency-thailand.org/thai/index.php/>, 25 กันยายน 2018.

<http://www.tei.or.th/>, 25 กันยายน 2018.

<https://viratts.wordpress.com>, 30 เมษายน 2014.

https://www.youtube.com/watch?v=tYqE8_13Www&t=31s, 10 สิงหาคม 2561. ระลึกการจากไป
ของถนัด คอมันตร์ (2 ตอน)